

مقایسه مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان دختر ناشنوا و شنوا ۱۵-۱۸ ساله شهر شیراز

هاجر کهن سال^۱

چکیده

هدف از مطالعه حاضر مقایسه مهارت‌های اجتماعی در بین دانش‌آموزان دختر ناشنوا و شنوا شهر شیراز بود. بدین منظور ۱۰۶ دانش‌آموز دختر (۵۳ ناشنوا و ۵۳ شنوا) ۱۵-۱۸ ساله به طور تصادفی انتخاب شدند که پرسشنامه مهارت‌های اجتماعی ماتسون (فرم کودکان) را تکمیل کردند.

به منظور پاسخدهی به سئوالات پژوهشی از آزمون t -test برای گروه‌های مستقل استفاده شد. یافته‌های این پژوهش حاکی از آنند که دانش‌آموزان شنوا به طور کلی از میزان مهارت اجتماعی بیشتری برخوردارند و همچنین در مقیاس‌های فرعی مهارت‌های اجتماعی مناسب و رفتارهای غیر اجتماعی و برتری‌طلبی، اطمینان زیاد به خود داشتن نمرات بیشتری را نسبت به دانش‌آموزان ناشنوا کسب کرده‌اند ولی در مقیاس‌های پرخاشگری و رفتارهای تکانشی و رابطه با همسالان تفاوت معنی‌داری بین دانش‌آموزان شنوا و ناشنوا مشاهده نگردید.

واژگان کلیدی: مهارت اجتماعی - دانش‌آموز ناشنوا و شنوا - مقیاس مهارت‌های اجتماعی ماتسون

مقدمه

انسان موجودی است اجتماعی و ادامه زندگی به صورت انفرادی برای او تقریباً غیر ممکن است به محض تولد و با دریافت نخستین احساس خود را در رابطه با دیگران می‌بیند. شکل‌گیری مهارت‌های اجتماعی افراد از خانواده صورت می‌گیرد. هر چند انسان در کنار افزایش معلومات و دانش خود به رشد مهارت‌های اجتماعی نیز دسترسی پیدا نماید در زندگی فردی موفق خواهد بود. وجود پیوندها و ارتباط‌های اجتماعی با انسان‌های دیگر نقش مهمی هم در سلامت روانی و هم در سلامت جسمانی دارد. پژوهش‌های علمی نشان داده‌اند افرادی که ارتباط‌های اجتماعی بیشتری دارند کمتر دچار بیماری‌های روانی و جسمانی می‌شوند. علاوه بر این در قرآن کریم نیز به کرات بر ارتباط‌های اجتماعی تأکید شده است و انسان را از بریدن پیوند با خویشاوندان به شدت نهی نموده است و صله رحم و پیوندها و ارتباط‌های اجتماعی به صورت آیین‌ها و مراسم مختلف در دین اسلام تشویق شده است. واژه مهارت‌های اجتماعی به نظر می‌رسد به وسیله روانشناس انگلیسی مایکل آرگیل^۱ ابداع شده است و به عملکرد رفتاری در تعاملات اجتماعی اطلاق می‌شود (۱). در متون تخصصی روان‌شناسی تلاش زیادی جهت تعریف مهارت‌های اجتماعی انجام شده است:

فیلیپس^۲ (۱۹۷۸) می‌گوید: کسی دارای مهارت اجتماعی است که با دیگران طوری رفتار کند که بتواند به حقوق، الزامات، رضایت خاطر و انجام وظایف خود در حد معقولی نائل آید بی آنکه حقوق، الزامات، رضایت خاطر یا وظایف دیگران را نادیده بگیرد و در عین حال مبادله‌ای آزاد با دیگران داشته باشد. شلونت و مک‌فال (۱۹۸۵) معتقدند که مهارت اجتماعی از فرایندهای مؤلفه‌ای مشخصی است که فرد را قادر می‌سازد تا به گونه‌ای رفتار نماید که به عنوان فردی شایسته مورد قضاوت دیگران قرار گیرد. و شنایدر و همکاران (۱۹۸۵) مهارت‌های اجتماعی را به عنوان وسیله ارتباط میان فرد و محیط تعریف می‌کنند و معتقدند که این وسیله برای شروع و ادامه ارتباط سازنده و سالم با همسالان به عنوان بخش مهمی از بهداشت روانی مورد استفاده واقع می‌شود. به تعبیر لیبرمن (۱۹۸۹) مهارت‌های اجتماعی همه رفتارهایی است که به ما کمک می‌کند با احساسات و نیازهایمان واقعاً در ارتباط باشیم و به اهداف بین فردی مان برسیم. ماتسون (۱۹۹۰) گفته است که مهارت‌های اجتماعی رفتارهایی هستند که

^۱ . Michael Arggle

^۲ . Philips

رشد آنها می‌تواند به عملکرد مؤثر و مفید فرد در اجتماع کمک کند. بورتین و همکاران (۱۹۹۷) توانایی‌های ضروری برای کارکردهای بین فردی مؤثر را مهارت اجتماعی می‌گویند. بنابراین مهارت‌های اجتماعی، رفتارهای آموختنی هستند که بر روابط میان افراد تأثیر می‌گذارند. این مهارت‌ها از رفتارهای مشخص و مشتعل بر توانایی شروع ارتباط و ارائه پاسخ تشکیل شده‌اند و احتمال دریافت تقویت اجتماعی را به بیشترین حد می‌رسانند و نیز ماهیتی تعاملی دارند و وابسته به موقعیت هستند. هارجی و دیگران مهارت‌های اجتماعی را رفتارهای معین و آموخته شده‌ای می‌دانند که افراد در روابط میان فردی خود برای کسب تقویت‌های محیطی یا حفظ آن انجام می‌دهند (۵). کارتلج و میلبرن معتقدند که رفتارهایی است آموخته شده و مقبول جامعه که موجب برقراری ارتباط متقابل گردیده و منجر به بروز پاسخ‌های مثبت و پرهیز از پاسخ‌های منفی می‌شود (۶). گات و سفران در سال ۲۰۰۲ رفتارهای کلامی و غیر کلامی که موجب تعامل مؤثر فرد با دیگران می‌شود را مهارت‌های اجتماعی تعریف کرده و برخی از این رفتارها را عبارت از مشارکت کردن، رعایت نوبت، سازگاری، پیش‌دستی در انجام فعالیت‌ها، انتخاب کردن، پذیرایی کردن و ارتباط برقرار کردن. از مقایسه این تعریف‌ها و نیز تعریف‌های دیگری که از مهارت‌های اجتماعی در متون مختلف ارائه گردیده چنین برمی‌آید که تعریف واحد و مورد قبول همگان وجود ندارد. با وجود آنکه این واژه به ظاهر ساده به نظر می‌آید اما به شدت تحت تأثیر سازه‌های روانشناختی و ویژگی‌های اساسی انسان، مانند شخصیت، هوش، زبان، ادراک، ارزیابی، نگرش و تعامل میان رفتار و محیط قرار دارد (۷). از سوی دیگر تکلم و زبان ابزارهایی هستند که برای ایجاد ارتباط مورد استفاده قرار می‌گیرند. زبان به معنی ابراز عقاید از طریق سیستمی از نشانه‌های دلخواه است که بر طبق قواعدی خاص به کار رفته و بر معنایی دلالت کند. فراگیری زبان یک فرآیند فعال است که در بین افراد شنوا مهمترین مبادله پیام بین اشخاص است که در آن فرد از طریق کلام خود در دیگران تأثیر می‌گذارد و نسبت به کلام دیگران از خود واکنش نشان می‌دهد. تعجبی ندارد که افراد مبتلا به نقص شنوایی دارای خصوصیتی هستند که آنها را از افراد شنوا متفاوت می‌سازد. (۱) افراد ناشنوا دارای مشکلات بیشتری در زندگی می‌باشند و از نظر روابط زناشویی، اجتماعی و شغلی با مسائل زیادی مواجه می‌باشند شواهدی نشان می‌دهد که در حدود ۲۰ تا ۴۰ درصد کودکان ناشنوا احتمالاً ناسازگاریهای اجتماعی بیشتری از خود بروز می‌دهند (۴) دانش‌آموزی که نتواند مهارت‌های زبان رایج را بیاموزد در روابط اجتماعی ناموفق خواهد بود و از آنجا که فرد ناشنوا از نظر ارتباطی از

جمعیت خانواده کنار گذاشته می‌شود به این جهت مجبورند که در انزوا به رشد خود ادامه دهند. آنها گاه در دوست‌یابی با اشکالاتی مواجه می‌شوند و از طرف معلمان نیز افرادی بیش از حد کمرو معرفی می‌شوند (۶) که برخی از متخصصان توصیه کرده‌اند که برنامه‌هایی برای آموزش مهارت‌های خاص اجتماعی نظیر طرز تکلم، پرسیدن و پاسخ دادن به سئوالات، پذیرش و برخورد با انتقاد و مبادله تصادفات باید برای این قبیل دانش‌آموزان فراهم شود. (۴) پژوهش حاضر با هدف مقایسه مهارت‌های اجتماعی در دانش‌آموزان ناشنوا و شنوا ۱۵ تا ۱۸ ساله شهر شیراز صورت گرفت. این مطالعه و مقایسه می‌تواند اطلاعات با ارزشی را در مورد رفتارهای اجتماعی این دانش‌آموزان به دست دهد و این اطلاعات به نوبه خود می‌تواند راهگشای تلاش‌های مفیدی در جهت برنامه‌ریزی، آموزش و اصلاح مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان علی‌الخصوص دانش‌آموزان ناشنوا باشد.

روش

آزمودنی‌های پژوهش حاضر ۱۰۶ دانش‌آموز دختر (۵۳ نفر ناشنوا و ۵۳ نفر شنوا) شهر شیراز بود که در سال تحصیلی ۸۶-۱۳۸۵ مشغول به تحصیلی بودند. این گروه نمونه به صورت تصادفی انتخاب شده و مورد مطالعه قرار گرفتند.

ابزاری که در این پژوهش جهت گردآوری اطلاعات مورد استفاده قرار گرفت عبارت از مقیاس مهارت‌های اجتماعی ماتسون (فرم کودکان) بود که دارای ۵۶ عبارت است که جهت پاسخگویی آزمودنی پاسخ خود را بر اساس یک شاخص ۵ درجه‌ای از نوع مقیاس لیکرت با دامنه‌ای از نمره ۱ (هرگز/هیچوقت) تا ۵ (همیشه) مشخص می‌نماید. برای این مقیاس ۵ مقیاس فرعی: مهارت‌های اجتماعی مناسب- رفتارهای غیر اجتماعی- پرخاشگری و رفتارهای تکانشی- برتری طلبی، اطمینان زیاد به خود داشتن- رابطه با همسالان تعریف شده است. این مقیاس توسط ماتسون و همکاران در سال ۱۹۸۳ برای سنجش مهارت‌های اجتماعی افراد ۴ تا ۱۸ ساله تدوین گردیده است و توسط یوسفی و خیر در سال ۱۳۸۱ ترجمه و با استفاده از الگوی آلفای کرونباخ و تصنیف ضریب اعتبار آن معادل ۰/۸۶ مشخص گردیده است که نتایج بیانگر پایایی مطلوب و قابل قبول مقیاس مهارت‌های اجتماعی ماتسون برای ارزیابی مهارت‌های اجتماعی نوجوانان ایرانی است.

در مورد دانش‌آموزان شنوا پرسشنامه‌ها در محل کلاس‌ها در بین دانش‌آموزان توزیع گردید و بعد از توضیحی مقدماتی از آنها خواسته شد که در همان فرم‌های پرسشنامه به پاسخ‌دهی بپردازند. اما در مورد دانش‌آموزان ناشنوا با توجه به اینکه پژوهشگر به زبان ویژه ناشنوایان تسلط کامل نداشت از مربیانی که آشنایی کامل با زبان اشاره داشتند کمک گرفته شد و هر سؤال برای گروه‌های ۳ تا ۴ نفره دانش‌آموزان ناشنوا خوانده و با کمک مربیان ویژه مفاهیم سئوالات به دانش‌آموزان تفهیم می‌شد و از آنان خواسته شد پاسخ خود را در مقابل هر سؤال مشخص نمایند. با توجه به پایین بودن گنجینه لغات دانش‌آموزان ناشنوا، برخی از لغات پرسشنامه با نظر کارشناسان مربوط آسان‌سازی شد و از معادل آنان جهت درک و فهم بیشتر این دانش‌آموزان استفاده شد. پس از گردآوری و کدگذاری پرسشنامه‌ها داده‌ها با کمک نرم‌افزار spss15 مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت که به منظور توصیف داده‌ها از میانگین، میانه، نما، انحراف استاندارد و واریانس و... استفاده شد و با توجه به ماهیت پژوهش که قصد مقایسه دو گروه را دارد از روش t-test برای گروه‌های مستقل استفاده شد.

فرضیه‌ها

- ۱- انتظار می‌رود نمره مهارت اجتماعی کل در دانش‌آموزان دختر شنوا و ناشنوا تفاوت معنی‌داری را نشان دهد.
- ۲- انتظار می‌رود بین نمره مقیاس‌های فرعی مهارت اجتماعی ماتسون دانش‌آموزان دختر شنوا و ناشنوا تفاوت معنی‌داری مشاهده شود.

یافته‌ها:

در جدول شماره ۱-۴ به توصیف شاخص‌های آماری (میانگین، انحراف استاندارد، میانه، نما، واریانس، مینی‌مم، ماکزیمم) نمرات کسب شده دانش‌آموزان دختر شنوا در پرسشنامه مهارت‌های اجتماعی ماتسون و مقیاس‌های فرعی آن می‌پردازیم.

جدول ۱-۴ توصیف شاخص‌های آماری مهارت‌های اجتماعی در دانش‌آموزان دختر شنوا.

مقیاس	تعداد	میانگین	میانه	نما	واریانس	انحراف استاندارد	حداقل نمره	حداکثر نمره
مهارت اجتماعی مناسب	۵۳	۷۳/۲۶	۷۲	۶۶	۵۵/۶۲	۷/۴۵	۵۵	۸۷
رفتارهای غیر اجتماعی	۵۳	۴۷/۴۷	۴۸	۴۹	۱۹/۷۵	۴/۴۴	۳۶	۵۵
پرخاشگری و رفتارهای تکانشی	۵۳	۴۷/۹۰	۴۹	۴۷	۳۰/۷۴	۵/۵۴	۳۳	۵۷
برتری‌طلبی، اطمینان زیاد به خود داشتن	۵۳	۱۸/۹۸	۱۹	۲۰	۱۸/۶۳	۴/۳۱	۱۱	۳۰
رابطه با همسالان	۵۳	۳۳/۶۴	۳۴	۳۳	۲۸/۳۸	۵/۳۲	۱۵	۴۵
مهارت اجتماعی کل	۵۳	۲۲۱/۲۶	۲۲۲	۲۱۷	۲۸۳/۲۷	۱۶/۸۳	۱۵۸	۲۵۸

میانگین نمرات در مهارت اجتماعی کل برابر با ۲۲۱/۲۶ بوده و در ۵ مقیاس فرعی به ترتیب ۷۳/۲۶-۴۷/۴۷-

۴۷/۹۰-۱۸/۹۸-۳۳/۶۴ بوده است. جدول شماره ۲-۴ نیز نشان‌دهنده شاخص‌های آماری نمرات دانش‌آموزان دختر

ناشنوا است که میانگین در مهارت اجتماعی کل ۲۰۵/۳۰ و در ۵ مقیاس فرعی به ترتیب ۶۵/۸۶-۴۳/۵۶-۴۷/۱۶-

۱۶/۶۹-۳۲ می‌باشد.

جدول ۲-۴- توصیف شاخص‌های آماری مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان دختر ناشنوا

مقیاس	تعداد	میانگین	میانه	نما	واریانس	انحراف استاندارد	حداقل نمره	حداکثر نمره
مهارت اجتماعی مناسب	۵۳	۶۵/۸۶	۶۹	۷۹	۱۴۲/۸۰	۱۱/۹۵	۴۳	۸۶
رفتارهای غیر اجتماعی	۵۳	۴۳/۵۶	۴۴	۴۴	۳۵/۸۶	۵/۹۸	۲۸	۵۵
پرخاشگری و رفتارهای تکانشی	۵۳	۴۷/۱۶	۴۸	۵۱	۴۱/۷۲	۶/۴۵	۲۹	۵۹
برتری‌طلبی، اطمینان زیاد به خود داشتن	۵۳	۱۶/۶۹	۱۷	۱۵	۱۴/۲۹	۳/۷۸	۷	۲۵
رابطه با همسالان	۵۳	۳۲	۳۱	۳۱	۳۱/۸۰	۵/۶۳	۲۱	۴۴
مهارت اجتماعی کل	۵۳	۲۰۵/۳۰	۲۰۷	۱۹۹	۴۶۳/۳۳	۲۱/۵۲	۱۶۱	۲۵۱

به منظور آزمون فرضیه اول پژوهش با استفاده از روش t -test برای گروههای مستقل مشخص گردید که دانش آموزان شنوا با میانگین $221/26$ و انحراف استاندارد $16/83$ نسبت به دانش آموزان ناشنوا با میانگین $205/30$ و انحراف استاندارد $21/52$ تفاوت معنی داری را نشان می دهد و دانش آموزان شنوا به طور کلی از مهارت اجتماعی بیشتری برخوردارند. (جدول ۳-۴)

جدول ۳-۴ تفاوت مهارت اجتماعی بین دانش آموزان شنوا و ناشنوا

گروه ها	تعداد	میانگین	خطای استاندارد	درجه آزادی	t	Sig
دانش آموزان شنوا	۵۳	۲۲۱/۲۶	۱۶/۸۳	۱۰۴	۴/۲۵	/۰۰۰
دانش آموزان ناشنوا	۵۳	۲۰۵/۳۰	۲۱/۵۲			

همچنین نتایج حاصل از آزمون فرضیه دوم پژوهش حاکی از آن است که دانش آموزان شنوا در مقیاس فرعی مهارت های اجتماعی مناسب، رفتارهای غیر اجتماعی و برتری طلبی، اطمینان زیاد به خود داشتن نمرات بیشتری رانسبت به دانش آموزان ناشنوا کسب کرده و تفاوت معناداری را نشان می دهد ولی در مقیاس های پرخاشگری و رفتارهای تکانشی و رابطه با همسالان در بین این دو گروه تفاوت معنی داری مشاهده نمی شود.

(جدول ۴-۴)

جدول ۴-۴ تفاوت مقیاس‌های مهارت اجتماعی بین دانش‌آموزان شنوا و ناشنوا

Sig	t	درجه آزادی	انحراف استاندارد	میانگین	تعداد	آزمودنی	مقیاس
/۰۰۰	۳/۸۲	۱۰۴	۷/۴۵	۷۳/۲۶	۵۳	شنوا	مهارت‌های اجتماعی مناسب
			۱۱/۹۵	۶۵/۸۶	۵۳	ناشنوا	
/۰۰۰	۳/۸۱	۱۰۴	۴/۴۴	۴۷/۴۷	۵۳	شنوا	رفتارهای غیر اجتماعی
			۵/۹۸	۴۳/۵۶	۵۳	ناشنوا	
/۵۳۱	/۶۲۸	۱۰۴	۵/۵۴	۴۷/۹۰	۵۳	شنوا	پرخاشگری و رفتارهای تکانشی
			۶/۴۵	۴۷/۱۶	۵۳	ناشنوا	
/۰۰۵	۲/۸۹	۱۰۴	۴/۳۱	۱۸/۹۸	۵۳	شنوا	برتری طلبی، اطمینان زیاد
			۳/۷۸	۱۶/۶۹	۵۳	ناشنوا	
/۱۲۷	۱/۵۴	۱۰۴	۵/۳۲	۳۳/۶۴	۵۳	شنوا	رابطه با همسالان
			۵/۶۳	۳۲	۵۳	ناشنوا	

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان داد که دانش‌آموزان شنوا نسبت به دانش‌آموزان ناشنوا به طور کلی از مهارت‌های اجتماعی بیشتری برخوردارند که با عقاید مک‌کانل و دیگران (۱۹۷۳) که افراد مبتلا به نقص شنوایی را دارای خصوصیتی می‌داند که آنها را از افراد شنوا متفاوت می‌سازد همخوانی دارد. یافته‌های حاصل از آزمون فرضیه دوم پژوهش که به مقایسه مقیاس‌های فرعی مهارت‌های اجتماعی ماتسون می‌پردازد حاکی از آن است که در عامل مهارت‌های اجتماعی مناسب دانش‌آموزان شنوا نمرات بیشتری را نسبت به دانش‌آموزان ناشنوا کسب کرده‌اند که تحقیقات پولس و الیوت (۱۹۹۳) رشد مهارت‌های اجتماعی مناسب را از طریق تعامل با والدین، خواهران و برادران، بستگان و همسالان می‌داند و از آنجا که افراد ناشنوا و کم‌شنوا از نظر ارتباطی از جمعیت خانواده به طور کلی کنار گذارده می‌شوند (۶). می‌توان نتیجه گرفت که این افراد در فراگیری مهارت‌های اجتماعی مناسب با اشکالاتی مواجه می‌شوند. اگر چه دانش‌آموزان شنوا مهارت‌های اجتماعی مناسب بیشتری را نشان می‌دهند در عامل رفتارهای غیر اجتماعی نیز نمرات بیشتری را نشان می‌دهند و در حالی که میداو (۱۹۸۴) معتقد است که احتمال ناسازگاری‌های اجتماعی در ناشنوایان بیشتر است. نمرات کسب شده هر دو گروه در عامل برتری طلبی، اطمینان

زیاد به خود داشتن نسبت به میانگین سایر عامل‌ها کاهش چشمگیری را نشان می‌دهد اگر چه در این مقیاس هم دانش‌آموزان شنوا نمره بیشتری را کسب کرده‌اند ولی به طور کلی می‌توان نتیجه گرفت که ویژگی‌هایی از قبیل اطمینان به خود داشتن و اعتماد به نفس در هر دو گروه نسبت به سایر مهارت‌ها کمتر رشد یافته و این نکته مطالعه بیشتری را می‌طلبد تا بتوان عوامل مؤثر بر این مسأله را نشان داد و باید در مطالعات بعدی عوامل همبسته با این عامل را شناسایی و مورد آزمایش قرار داد. اگر چه دانش‌آموزان ناشنوا به طور کلی مهارت‌های اجتماعی را از خود نشان می‌دهند ولی در عامل پرخاشگری و رفتارهای تکانشی تفاوت معنی‌داری بین دو گروه دیده نمی‌شود که با یافته‌های هانسن، نانگل، میر (۱۹۹۸) که کمبود مهارت‌های اجتماعی را همراه با پرخاشگری می‌دانند متناقض است. همچنین در عامل رابطه با همسالان در بین دو گروه تفاوت معنی‌داری وجود نداشت در حالی که Loeb و دیگران (۱۹۸۶) می‌گویند فرد ناشنوا و کم‌شنوا در دوست‌یابی با مشکلاتی مواجه می‌شوند می‌توان این نتیجه را از دیدگاه فورث که معتقد است افراد ناشنوا و کم‌شنوا بیشتر از هر گروه دیگری از معلولین مایلند با افرادی که دچار معلولیت مشابهی هستند معاشرت کنند توجیه کرد که دانش‌آموزان ناشنوا به دلیل تحصیل در مدارس ویژه ناشنوایان و برقراری ارتباط با همسالان مشابه خود تفاوت زیادی را در رابطه با همسالان نسبت به دانش‌آموزان شنوا نشان نمی‌دهند.

با این وجود به نظر می‌رسد با توجه به اهمیت مهارت‌های اجتماعی لازم است ضمن ایجاد تغییراتی در محتوای آموزشی، وسایل کمک آموزشی و کارگاه‌های ویژه بهره‌گرفت تا بتوان به رشد و پرورش مهارت‌های اجتماعی در دانش‌آموزان ناشنوا کمک کرد.

این مطالعه و مقایسه می‌تواند اطلاعات با ارزشی را در مورد رفتارهای اجتماعی این دانش‌آموزان به دست دهد و این اطلاعات به نوبه خود می‌تواند راهگشای تلاش‌های مفیدی در جهت برنامه‌ریزی، آموزش و اصلاح مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان باشد.

منابع

- ۱- استفنز، توماس - ام - هارتمن، ا. کارول - لاکس، ویرجینا. اچ - آموزش مهارت‌های اجتماعی - ترجمه فلاحی، صدیقه (۱۳۷۴) - انتشارات آموزش و پرورش کودکان استثنایی.
- ۲- سعیدی، ابوالفضل (۱۳۷۴)، مقایسه پختگی اجتماعی دانش‌آموزان پسر ناشنوا و شنوای سنین ده تا یازده ساله مدارس ابتدایی تهران - خلاصه مقالات سومین سمپوزیوم جایگاه تربیت نوجوانان و جوانان
- ۳- شاداب، فردین (۱۳۷۴) آموزش مهارت‌های اجتماعی به نوجوانان - مجموعه مقالات سومین سمپوزیوم جایگاه تربیت نوجوانان و جوانان.
- ۴- کارتلج، جی - میلبرن، جی. اف (۱۳۷۵) - آموزش مهارت‌های اجتماعی به کودکان - ترجمه نظری‌نژاد، محمد حسین - چاپ اول - انتشارات آستان قدس.
- ۵- مزیدی، محمد (۱۳۷۹) مهارت‌های اجتماعی و مشکلات و ارزیابی آنها - دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی شیراز.
- ۶- نوری قاسم‌آبادی، ربابه - محمد خانی، پروانه (۱۳۷۷)، برنامه آموزش مهارت‌های زندگی - سازمان جهانی بهداشت - معاونت امور فرهنگی و پیشگیری سازمان بهزیستی کشور.
- ۷- هارجی، اون؛ کریستین ساندرز، دیویدریکسن، جوردنز تاون. (۱۳۷۷) مهارت‌های اجتماعی در ارتباطات میان فردی، ترجمه مهرداد فیروزبخت، خشایار بیگی، چاپ اول، تهران، انتشارات رشد.
- 8-Eisler, R.M.& frederiksen,L.W(1980). Perfecting social skills. NewYork: plenum press.
- 9-Gresham, f,& Elliott, S. (1987). The Relationship Between Adaptive Behavior and social skills: Issues in Definition and Assessment, The journal of special Education, 21,167-181.
- 10-Ladd, G.W&Mize, j. (1983).A cognitive-social learning model of social skill training. Psychological Rewiew,40,127,15